

JAN DANECKI

SOCJOLOGIA — NOWE UKŁADY ODNIESIENIA

W artykule tym pragnę zwrócić uwagę na zachodzące w ostatnich latach zmiany w kilku układach odniesienia, na (tle których rozpatrywać należy — jak sądzę — zadania badawcze i praktyczne zastosowania socjologii. Są to:

1) nowe jakościowo procesy rozwojowe zachodzące zarówno w krajach socjalistycznych, jak i w wysoko rozwiniętych ekonomicznie krajach kapitalistycznych, rzutujące zarazem na charakter konfrontacji dwóch systemów społeczno-ustrojowych;

2) istotne przewartościowania ideologiczne, które obserwujemy w praktyce społeczno-gospodarczej i politycznej naszego kraju w ciągu ostatnich 5 lat;

3) intensywny rozwój prac nad programowaniem i planowaniem perspektywicznym;

4) dokonująca się modernizacja systemu kierowania gospodarką i państwem;

5) nowe zjawiska występujące w innych naukach społecznych;

6) przewartościowania zachodzące w socjologii światowej.

Ad 1) Jako podstawowe zadanie nauk społecznych traktowałbym obecnie dopracowanie się teorii rozwoju formacji socjalistycznej w fazie przechodzenia od zadań forsownej industrializacji do zadań związanych z zapoczątkowaniem tzw. rewolucji naukowo-technicznej i tworzeniem rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego.

Brak jest jeszcze zadowalającej poznawczo teorii faz rozwoju społeczeństwa socjalistycznego (dość powiedzieć, że przez długie lata wiele bardziej interesowano się na gruncie marksizmu przechodzeniem od socjalizmu do komunizmu, aniżeli określeniem prawidłowości procesów tworzenia i dojrzwania społeczeństwa socjalistycznego). Jeszcze bardziej dotkliwie jest niedostateczne uogólnienie tych nowych procesów, które ujawniają się — w Polsce i w innych rozwiniętych krajach socjalistycznych — od połowy lat sześćdziesiątych, gdy — po wyczerpaniu zadań klasycznie pojętej industrializacji — wykrystalizowały się przesłanki istotnej zmiany doktryny i struktury rozwoju społeczno-gospodarczego

oraz związanych z tym zmian systemowych, odpowiadających zarówno nowym wymaganiom rozwoju gospodarczego, jak i zmienionej strukturze społecznej i nowemu typowi aspiracji ludności.

Najmocniejszą stroną restytuowanej w latach pięćdziesiątych polskiej socjologii, było oparte na szerokiej bazie empirycznej uogólnienie społecznych skutków socjalistycznej industrializacji. Tego typu podejście — integrujące wszystkie subdyscypliny socjologii (a także innych nauk społecznych) niezbędne wydaje się również w odniesieniu do nowej fazy rozwojowej. Jakie nowe prawidłowości obserwujemy, gdy osiągnięty został w zasadzie próg rozwiniętego przemysłowo społeczeństwa socjalistycznego? Szczególnie istotne wydaje się teoretyczne opracowanie współzależności między ekonomicznymi, społeczno-politycznymi i kulturowymi (aspektami rozwoju. Warto m. in. zauważyć, że w toku badań nad industrializacją rozwój przemysłu traktowany był w zasadzie jako zmienna niezależna, zmiany społeczne jako funkcja uprzemysłowienia. Szereg nowych tendencji i zjawisk, 'ujawniających się zarówno w krajach socjalistycznych, jak i najwyżej rozwiniętych ekonomicznie krajach kapitalistycznych wzbudzać muszą refleksję, w jakim stopniu takie podejście jest nadal uzasadnione. Wiązą się z tym istotne problemy o wymiarze międzynarodowym. Jak działają procesy upodabniające różne typy społeczeństw uprzemysłowionych, dokonujące się pod wpływem podobnych struktur technicznych i ekonomiczno-organizacyjnych, rozwoju wymiany i kontaktów międzynarodowych, tzw. efektu demonstracji itp. Jak z kolei działają procesy różnicujące te społeczeństwa, a wynikające z zasadniczej odmienności struktur społeczno-ustrojowych?

Uzyskanie odpowiedzi na te wszystkie pytania uzależnione jest od odpowiedniego ukierunkowania zarówno badań podstawowych, jak i badań porównawczych nad rozwojem różnego typu społeczeństw przemysłowych. Nie chodzi oczywiście o czysty opis, ale przede wszystkim o ustalenie współzależności i formułowanie prawidłowości; o budowę teoretycznych podstaw dla całościowych (co nie oznacza: jednowariantowych) prognoz dalszego rozwoju.

Wysunięcie na pierwszy plan potrzeby uzupełnienia dotkliwych luk teoretycznych wydaje się istotne nie tylko ze względów czysto poznawczych, ale i z tego względu, że — zgodnie ze znaną maksymą — nie ma nic bardziej praktycznego niż dobra teoria. W szczególności rozwój teorii społeczeństwa socjalistycznego jest podstawą dla bardziej efektywnego spełniania dwóch funkcji praktycznych socjologii:

a) funkcji dostarczania naukowych przesłanek dla prawidłowego sterowania procesami rozwoju — i to tak w perspektywie długo- jak i średniookresowej (będzie o niej osobno mowa);

b) funkcji ideologicznej kształtującej wyobraźnię społeczną, rozumienie współczesnych procesów rozwojowych — tak istotne w wa-

runkach szybkich zmian, reorientacji wartości, konieczności selekcji i prawidłowej oceny lawiny informacji, krzyżowania się najrozmaitszych ideologicznych oddziaływań; funkcja ta zyskuje przy tym na znaczeniu w kontekście konfrontacji dwóch systemów: wzrostu roli współzawodnictwa w dziedzinie polityki społecznej i polityki kulturalnej, kształtowania szeroko pojętej świadomości społecznej.

W tej sytuacji nie sposób uchylić się od refleksji nad relacją między formułowanymi coraz częściej wartościami i celami rozwoju społecznego, a rzeczywistym przebiegiem procesów rozwojowych; od ustosunkowania się zarówno do optymistyczno-technicystycznych, jak i katastroficznych ocen dalszego rozwoju cywilizacji technicznej; od rozważania szans i dróg realizacji cywilizacji humanistycznie uporządkowanej, stanowiącej cel nadrzędny socjalistycznego typu rozwoju.

Ad 2) Kiedy mówię o przewartościowaniach ideologicznych, mam na myśli przede wszystkim ten nowy styl myślenia partyjnego, który przywraca właściwe relacje między celami i środkami socjalistycznego rozwoju. Idzie więc o przezwyciężenie wąskiego ekonomizmu, o postawienie w centrum uwagi postępu społecznego, któremu rozwój gospodarczy z założenia ma służyć. Otwiera to nowe możliwości przed naukami społecznymi, w tym również przed socjologią.

Do niedawna jeszcze badaniom nad problemami społecznymi i kulturowymi przyznawano znaczenie praktyczne o tyle tylko, o ile wykazany został ich wpływ dynamizujący bądź hamujący na procesy rozwoju gospodarczego. Wszelkie inne badania i refleksje traktowane były jako drugoplanowe, co pociągało za sobą zarówno niedobór środków, jak rozproszenie zadań badawczych. Wspomniana reorientacja ideologiczna przywraca rangę badań nad rozwojem stosunków społecznych, sposobem życia, świadomością społeczną, typem osobowości etc, pojętymi jako wartości autonomiczne i stanowiącymi wyznaczniki socjalistycznego rozwoju na równi ze wskaźnikami rozwoju gospodarczego i wąsko pojętego poziomu życia (co nie oznacza, rzecz jasna, aby pomijany miał być ich wpływ na procesy rozwoju gospodarczego).

Ad 3) Znajduje to wyraz również w metodologii prognozowania i planowania, których punktem wyjścia staje się zespół długofalowych celów społecznych. Spośród programów kompleksowych, opracowywanych dla potrzeb perspektywicznego planu społeczno-gospodarczego rozwoju kraju, ponad połowa zorientowana jest bezpośrednio na realizację określonych potrzeb społeczno-kulturowych. Krąg ekspertów skupionych wokół ośrodków programowania planowania, nie może w tej sytuacji ograniczać się do przedstawicieli nauk technicznych i ekonomicznych. Pojawia się rosnące zapotrzebowanie na wiedzę społeczną i w

związku z tym — nowy typ zastosowań socjologii, który nazwałbym „inżynierią społeczną przez programowanie”.

Wybór programowych celów nie jest przecież jedynie funkcją ideologii. W równym stopniu istotne jest, w jakim horyzoncie czasu, w jakiej mierze i pod jakimi warunkami to, co pożądané jest zarazem realne z punktu widzenia zarówno możliwości ekonomicznych, jak i uwarunkowań natury socjologicznej. Pojawia się zarazem szereg pytań dotyczących wewnętrznej spójności między poszczególnymi celami perspektywicznymi i etapowymi — pytań, na które odpowiedź jest niemożliwa bez pogłębionych badań nad współzależnością rozmaitych aspektów procesu przemian.

Z metodologicznego punktu widzenia, (wyróżniłbym cztery funkcje nauk społecznych w programowaniu i planowaniu długofalowym:

a) funkcję diagnostyczną, wypełniającą luki w obrazie stanu faktycznego, który jest punktem wyjścia programowania i planowania,

b) funkcję prognostyczną, wyrażającą się zwłaszcza w próbach przewidywania społecznych skutków tych lub innych wariantów decyzji planistycznych,

c) funkcję programującą, czyli bezpośrednio uczestnictwo w ustalaniu perspektywicznych celów, na podstawie zarówno diagnozy aktualnego stanu zaspokojenia społecznych potrzeb, jak prognozy stopnia ich nasilenia w przyszłości oraz realnych możliwości ich zaspokojenia,

d) funkcję weryfikującą przez tworzenie systemu badań służących systematycznej kontroli stopnia realizacji ustalonych już celów oraz funkcjonowania odpowiedzialnych za nie instytucji.

Ad 4) Kolejny zespół nowych okoliczności i zadań wiąże się z doskonaleniem systemu operatywnego kierownictwa i zarządzania. Jak wiadomo, jednym z podstawowych tego warunków jest zapewnienie szybkiej i możliwie wielostronnej informacji oraz maksymalne wzbogacenie przesłanek decyzyjnych. W tej dziedzinie przede wszystkim widzę zapotrzebowanie na pomoc socjologii; w mniejszym stopniu w potrzebie rekomendacji natury socjo-technicznej (skoro nowy styl kierownictwa opierać się ma przede wszystkim na dialogu i współuczestnictwie, a nie manipulowaniu). Stąd do podstawowych zadań socjologii należy, jak się wydaje:

— wypracowanie metod wzbogacenia dotychczasowego trybu konsultowania decyzji z różnymi środkami społecznymi; obok metod bezpośrednich (np. konsultacje w 163 kluczowych zakładach pracy) istotną rolę odgrywać tu mogą zwłaszcza ukierunkowane badania opinii publicznej;

— przeprowadzanie problemowych lustracji społecznych dla tworzenia pełniejszych przesłanek decyzyjnych ex ante oraz weryfikacji skutków określonych decyzji ex post (tego typu np., jak badania nad społecznymi skutkami otwarcia granicy z NRD);

— rozwinięcie systemu sondaży i ekspertyz socjologicznych (często zaś również interdyscyplinarnych) zmierzających do rozpoznania przyczyn ujawniających się w życiu społecznym anomalii i nie przewidzianych uprzednio zjawisk, oceny eksperymentów ekonomicznych, socjalnych, organizacyjnych itp.

Problemem do rozważania wydaje się w tej sytuacji status socjologów zatrudnionych w zakładach pracy oraz w innych instytucjach. Powstaje pytanie, w jakim stopniu mogą być oni wykorzystani dla stworzenia bardziej scentralizowanego systemu tego rodzaju sondaży, lustracji i ocen, podejmowanych w miarę potrzeby w różnych regionach kraju i różnych środowiskach społecznych.

Ad 5) Wyznaczając pole teoretycznych i praktycznych zadań socjologii, nie sposób abstrahować od istotnej ewolucji, jakiej podlegają ostatnio inne dyscypliny, składające się na kształtujący się aktualnie system nauk społecznych.

Wymienię tu tylko kilka rzucających się w oczy tendencji rzutujących istotnie na miejsce i rolę socjologii:

— w naukach ekonomicznych dający się wyraźnie zaobserwować powrót do wielkiej problematyki ekonomii politycznej badającej zjawiska gospodarcze w ich szerokim kontekście społecznym; wzrost zainteresowań społecznymi efektami i społecznymi czynnikami rozwoju ze strony teoretyków polityki gospodarczej;

— proces przewycięzania formalizmu w naukach prawnych; podejmowanie ważkich badań empirycznych nad społecznym funkcjonowaniem norm prawnych i instytucji prawno-politycznych;

— kształtowanie się nauk politycznych jako odrębnej, lecz kompleksowo «ujmowanej dyscypliny, podejmującej m.in. zadanie wypracowania teorii polityki socjalistycznej i sięgającej szeroko również do socjologii stosunków politycznych;

— dynamiczny rozwój polityki społecznej nie tylko w jej węższym, socjalnym, ale również i w szerszym znaczeniu jako nauki o celowym organizowaniu postępu społecznego (a więc obejmującej problematykę zarówno warunków życia, jak całej sieci stosunków społecznych);

— rozwój teorii organizacji, teorii zarządzania, kompleksowej nauki o pracy integrującej aspekty ekonomiczne, prakseologiczne i socjologiczne;

— ożywienie zainteresowań psychologią społeczną i pedagogiką społeczną; powstanie nowych społecznie zorientowanych kierunków w ramach tego typu dyscyplin, jak medycyna (medycyna społeczna), demografia (demografia społeczna), ekologia (ekologia społeczna).

Słowem, tradycyjny obszar badawczy socjologii znajduje się dziś w polu zainteresowań rozmaitych dyscyplin, a okrzeple już subdyscypliny socjologiczne natrafiają na nowych partnerów, ujmujących te sa-

me zjawiska bądź z innego nieco punktu widzenia, bądź też nawet w sposób pełniejszy, bardziej kompleksowy.

Konieczność bardziej przemyślanego i aktywnego ustosunkowania się do tych zjawisk wydaje się ewidentna. W szczególności celowe wydaje się przemyślenie, w jakich dziedzinach socjologia powinna odgrywać w nasilających się procesach integracyjnych rolę inspirującą i wiodącą, w jakich włączać się raczej do badań zainicjowanych przez inne specjalności, w jakich wreszcie tworzone być mogą nowego typu placówki interdyscyplinarne (takie np. jak Instytut Wsi i Rolnictwa).

Sama tendencja integracyjna wydaje się nieuchronna zarówno ze względów natury poznawczej, jak i natury praktycznej. Żaden istotny problem życia społecznego nie może być rozwiązany ani przez „czystą” ekonomię (bez uwzględnienia społecznych skutków tych czy innych rozwiązań gospodarczych), ani przez „czystą” socjologię (bez uwzględnienia rozlicznych sprzężeń pomiędzy życiem społecznym a gospodarczym) ani przez „czyste” nauki prawno-polityczne (bez uwzględnienia stanu gospodarki i 'układu sił społecznych); każdy problem praktyczny wymaga uwzględnienia uwarunkowań psycho-społecznych, zastosowania określonych instrumentów prawnych, organizacyjnych i pedagogicznych itd.

Zgłaszając pozytywny stosunek do dokonujących się w naukach społecznych procesów integracyjnych trudno zarazem nie dostrzec, że mają one często charakter doraźny i nazbyt żywiołowy i że stworzenie spójnego efektywnego systemu badań społecznych wymagać będzie pewnych działań porządkujących. Nade wszystko zaś potrzebne wydaje się dzisiaj tworzenie podstaw metodologicznych, umożliwiających znalezienie wspólnego języka między różnymi dyscyplinami i nakierowujących je na zadania teoretycznie i praktycznie najistotniejsze. Wydaje się, że w tej zwłaszcza kwestii ciąży największa odpowiedzialność na środowisku 'marksistów.

Ad 6) Na zakończenie kilka słów o ostatnim układzie odniesienia — mam na myśli tendencje w nauce światowej. Nie wdając się w bardziej szczegółowe rozważania, pragnę jedynie odnotować pogłębiający się kryzys socjologii wąsko-empirycznej, reprezentowanej przez długie lata zwłaszcza przez socjologię amerykańską. Zniechęcenie jałowością tych procedur badawczych, które szlifują narzędzia dla opisu coraz to bardziej zatomizowanych fragmentów rzeczywistości społecznej ujawnia się szczególnie silnie, gdy załamywać zaczyna się na Zachodzie atmosfera względnej stabilizacji społeczno-politycznej i pogłębia się niepokój o kierunek dalszych zmian. Toteż już od końca lat sześćdziesiątych można odczuć wyraźnie przesunięcia akcentu na rzecz ujęć bardziej całościowych i bardziej teoretycznych; zainteresowania funkcjonowaniem struktur ustępują miejsca śledzeniu i przewidywaniu zmian; razem z tym nasila się (refleksja na temat wartości i ich roli zarówno w przemianach

społecznych, jak i w samym procesie naukowego poznania. Wszystko to wzmagać zaczyna tętno sporów teoretycznych i walki ideologicznej.

Nie wydaje się aby polska aktywność w tych sporach była już ma miarę naszych potencjalnych możliwości, a to wedle niej przede wszystkim — tak na Zachodzie, jak w krajach socjalistycznych — oceniać się będzie autentyczność i siłę intelektualną naszych środowisk naukowych.

Zobowiązuje to, jak sądzę, do ujęcia rozproszonych badań empirycznych w karby bardziej świadomych zamysłów teoretycznych, koncentrujących się wokół prawidłowości o największym znaczeniu dla realizacji systemu nadrzędnych wartości socjalistycznego rozwoju. Wydaje się, że tylko ten kierunek rozwoju pozwolić może nie tylko lepiej i głębiej służyć naszej praktyce społecznej, ale również utrzymać pozycję atrakcyjnego i liczącego się merytorycznie ośrodka w międzynarodowym życiu naukowym.

SOCJOLOGIE — LE NOUVEAUX SYSTEMES DE REFERENCES

Résumé

L'article analyse les devoirs de recherche et l'application de la sociologie dans les nouvelles conditions, qui constituent des systèmes de référence pour examiner ces problèmes. Ce sont les conditions suivantes:

1) les nouveaux processus qualificatifs de développement ayant lieu dans les pays socialistes ainsi que dans les pays capitalistes au plus haut degré du développement économique et en même temps influant sur le caractère de la confrontation des deux systèmes sociaux;

2) les revalorisations essentielles idéologiques, que nous observons dans la pratique socio-économique et politique de notre pays au cours de dernières cinq années;

3) le développement intensif des travaux sur une programmation et planification de perspective.

4) une modernisation s'accomplissant du système de la gestion de l'économie et de l'Etat.

5) de nouveaux phénomènes existant dans les autres disciplines scientifiques sociales;

6) les revalorisations ayant lieu dans la sociologie mondiale.

L'auteur traite comme le devoir fondamental des connaissances sociales l'élaboration d'une théorie de développement de la formation socialiste dans la phase de transition des devoirs de l'industrialisation forcée aux devoirs liés à l'avènement de la révolution scientifique et technique et la création d'une société développée socialiste.